

Kurtuluş, Sayı 2, Temmuz 2012, s. 93-104

## EKOLOJİK TARTIŞMALAR BAKIMINDAN MARX'IN DÜŞÜNCESİNİN DEĞERİ

Aykut ÇOBAN<sup>[1]</sup>

Toplumlar 1970'li yıllardan bu yana ve yoğunluğu artan biçimde ekolojik sorunlarla ilgileniyorlar. Gerek ulusal gerek uluslararası alanlarda ekolojik sorunların azaltılmasına yönelik olarak çeşitli politikalar da geliştirilmiş durumda. Ancak ne toplumların artan ilgisi ne de yürürlüğe sokulan politikalar sorunları hafifletmediği gibi, geleceğe dönük ekolojik kötümserliği perçinlemek dışında bir etki yaratabilmiş de değildir. Çeşitli ekonomik kriz dönemlerinde liberal iktisatçıların ve örneğin Amerikan Merkez Bankası Başkanı'nın Marx'ı anımsamaları gibi, ekolojik düğümü piyasa ekonomisi yöntemleriyle çözebileceğini sananların da Marx okumalarında yarar olabilir. Çünkü toplumların içinde debelenip durduğu ekolojik açmaz, zaten sorunun kaynağında yatan kapitalizmi çözümün anahtarı olarak sunmaktan ibarettir. Bu demektir ki sermaye çıkarlarıyla uyumlu olan perspektiflerden farklı bir yaklaşıma gereksinme duyuyoruz. Böyle bir yaklaşımın başlangıç noktası da kuşkusuz Marx'ın eserleri olacaktır.

Ancak, Marx'ın yaklaşımının ekolojik bağlamda tartışılması çelişkili sonuçlar doğurabilmektedir. Marksizme yakınlığı olmayan görüşler, beklendiği gibi, Marx'ı ekolojik bakımdan genellikle mahkum etme çabasıdadırlar (örn., Eckersley, 1992: 75-95). Marksizm içi tartışmalarda ise en az iki kulvardan söz edilebilir. Bunlardan biri, Marx'ın, insan-merkezli ve doğaya hakimiyeti vurgulayan bir yaklaşım ortaya koyduğunu belirtir. Bunu, ekolojik romantizme üstünlük sergilemesi nedeniyle savunulması gereken bir görüş olarak önemli bulanlar yanında (örn., Grundmann, 1991), doğaya tahakkümü burjuva sosyolojisinin kalıntıları olarak niteleyenler de vardır (örn., Bookchin,

1980: 193-210). Ötekisi ise, Marx'ın kuramının günümüzün ekolojik tartışmalarında ileri sürülen görüşlerle ters düşmediğini ve toplumun doğayla ilişkisinde yeni bir pencere açtığını vurgulayanlarla (örn., Foster, 2001; Burkett, 2004), Marx'ın ekolojik tartışmalar için önemini kabul etmekle birlikte, tarihsel maddeciliğin ekolojik yeniden inşaya gereksinme duyduğunu belirtenleri içermektedir (örn., Benton, 1989).

Bu yazının amacı, Marx'ın düşüncesinin ekolojik uyarlığı konusundaki tartışmaya katılmak, bir yandan literatürde birbiriyle tam tersi sonuçlar doğuran biçimde yorumlanan Marx'ın düşünce ve kavramlarını ele alırken diğer yandan bunların ekolojik sorunları ve çözüm yollarını kavramamıza ışık tutma kapasitesini tartışmaktır. Marx'ı ekolojik bağlamda tartışacağımıza göre, yön belirlemede yardımcı olması için ekolojik yaklaşımların kavramlarını kerteriz alabiliriz. Ekolojik yaklaşımların çerçevesini çizen unsurlardan ilki, ikicilik (dualism), doğaya hakimiyet, bütünsellik, eko-merkezcilik kavramları eşliğinde yürüten toplum-doğa ilişkisi tartışmasıdır. İkinci unsur, teknoloji sorunudur. Üçüncüsü de, ekolojik sorunların nedenlerinin nüfus artışı, ekonomik büyüme, endüstriyelizm kavramlarıyla açıklanmasıdır. Bu kavramlar ekseninde yürüten bir çevreci ideoloji (ekolojizm) tartışmasını başka bir yazıda ele almıştım (bkz. Çoban, 2002). Burada ise ekolojizm-Marksizm karşılaştırmasına girişmeden, Marx'ın bu gibi kavramlara yüklediği anlamları ve böylece Marx'ın düşüncesinin ekolojik tartışmalar için değerini araştıracağım.

Marx'ın düşüncesi araştırılırken Althusser'in (1969: 49-86) açtığı yoldan gidilerek genç ve olgun Marx ayrımını temel alan bir çözümlemeye girişilebilir. Marx'ın gençlik dönemi eseri olarak *1844 Elyazmaları*, olgunluk dönemi eserleri olarak da *Grundrisse* ve özellikle de *Kapital* araştırma nesnesi olacaktır. Ancak iki Marx

1 Ankara Üniversitesi öğretim üyesi, Prof. Dr.



arasında bir kopuş olduğu varsayımıyla, bu durumda, Marx'ın düşüncesinde ekolojik bir kopuş olması da kaçınılmazdır. Bir başka deyişle, ya genç Marx ya da olgun Marx ekolojik tartışmalar bakımından önemli sayılacaktır. Oysa bu yazıda, Marx'ın ekolojik bakımdan ele alınacak görüşlerinde bir süreklilik olduğunu ileri süren bir tezi savunacağım. Tartışmayı yapılandırmak üzere, ekolojik yaklaşımların kavramları bakımından yukarıdaki öbeklemeyi yansıtacak biçimde üçlü bir bölümlenme yapılabilir. Buna göre, önce insan ve doğa ilişkisi, sonra bir üretici güç olarak teknoloji sorunu, ardından da kapitalizmin ekolojik sorun üretme eğilimi ele alınacaktır. Kuşkusuz, bu bölümlenme yapaydır; yalnızca çözümlemeyi kolaylaştırmak için yapılmıştır. Tersini düşünmek, kapitalizm gibi üretim tarzlarından bağımsız bir teknoloji sorunu ya da yine kapitalist ilişkilerden bağımsız insan-doğa ilişkisinin varlığından söz etmek olurdu. Yazının dördüncü bölümünde ise Marx'ın çözüm olarak önerdiği komünizm, araştırma konusuyla ilgisi ölçüsünde ele alınacaktır.

### I. Toplum ve Doğa İlişkisi

Marx'ın 1844 *Elyazmaları*, kitabın İngilizce baskısının yayıncısının önsözünde belirttiği gibi, burjuva toplumunun eleştirel incelemesine ilk kez giriştiği çalışmasıdır. Buna girişirken de toplum-doğa ilişkilerini tartışmaya açmıştır. Kapitalist sömürü ve baskı koşulları doğayla ilişkilerin de çerçevesini çizmektedir. Marx'ın yürüttüğü tartışma, inorganik beden, toplumsal metabolizma, yabancılaşma, doğaya hakimiyet, doğanın insanlaşması ve insanın doğalaşması gibi terimlerle dokunmuştur.

Marx, toplumun doğayla ilişkisini, bir bütünün iki boyutu olarak, bir değiş tokuş ve etkileşim ilişkisi olarak ele almaktadır: "İnsan bedeni doğanın kendisidir; bunu görmezden geldiğimizde ise, doğa, insanın inorganik bedenidir. İnsan doğada yaşar. Bu demektir ki, doğa onun bedenidir ve ölmek için sürekli olarak doğayla bir değiş tokuş ilişkisi içinde olmak zorundadır. İnsan doğanın parçası olduğu içindir ki, insanın fiziksel ve tinsel yaşamının doğayla birbirine bağlanmış olması, doğanın da aynı zamanda kendi kendine bağlanmış olduğu anlamına gelir" (Marx, 1977: 67; 1993a: 145). Açık ki, Marx'a göre, insan doğanın bir belirtisi ve parçasıdır, yaşamı doğrudan doğaya bağlıdır; doğanın dışında, ondan ayrı ya da onun üstünde değildir.

Marx, doğa-toplum ilişkileri konusunda, inorganik beden teriminin anlamını içeren biçimde, *Kapital*'de toplumsal metabolizma kavramını kullanır. Toplum-

sal metabolizma kavramını, emek sürecinin bir boyutu olarak, toplumsal ağlarla birbirine bağlanmış insanlar arasında mal, ürün değişiminin ifadesi olarak açıklasa da (Marx, 1976: 198, 207), yapıtının sonraki sayfalarında doğayla insan arasındaki ilişkilerin bir metabolizmanın işleyişini andırışını vurgulamak üzere kullanır. Emek süreci, Marx'a göre, her şeyden önce insanla doğa arasındaki bir süreçtir. İnsanla doğa arasında metabolik bir ilişki vardır. Şöyle ki, insan kendi doğal güçlerini harekete geçirerek doğanın sunduğu materyalleri gereksinmelerini karşılayacak biçime sokar. Emek süreci sayesinde insan kendisiyle doğa arasındaki metabolizmayı dolayimler, düzenler, denetler. İnsan dışsal doğa üzerindeki eylemleriyle onu dönüştürür ve bunu yaparken eş zamanlı olarak kendini de dönüştürmüş olur (Marx, 1976: 283, 290).

Marx 1844 *Elyazmaları*'nda, bitkileri, hayvanları, taşı, toprağı, havayı, kısacası doğanın unsurlarını, insan yaşamının ve insan etkinliğinin parçaları olarak, onun yaşamının doğrudan araçları, maddeleri, nesneleri ve aletleri olarak görür (Marx, 1977: 67). Benzer biçimde *Kapital*'de de, doğanın, insanın etkinliğinin organlarından biri olduğunu vurgular. İnsan doğayı, kendi bedensel organlarına bir eklenti olarak katar (Marx, 1976: 285). Bunu, Marx'ın doğayı nesneleştirdiği, adeta insanın (inorganik) uzantısına indirgediği, doğayla insan amaçlarına hizmet eden bir araçlaştırma ilişkisi kurduğuna yönelik yorumlarının dayanağı olarak gösterenler vardır.

Örneğin, Marx'ın inorganik beden tezi, Sibiryta ormanlarında ya da Kazakistan steplerinde sosyalizmin megalomanyak hümanizminin eylemi biçimine bürünmüş, en kötü aşırılıklara götüren bir insan-merkezcilik olarak eleştirilmiştir (Lipietz, 1995: 11). Marx, 1844 *Elyazmaları*'nda doğanın insanlaşması ve insanın doğalaşması kavramlarını da kullanır. Bu kavramları yazının son bölümünde ele alacağım. Bir görüşe göre, inorganik beden tezi insan-doğa ilişkisi bakımından tümüyle narsist bir anlayışı yansıtırken, doğanın insanlaşmasından yine de ekolojik açıdan olumlu yorumlara ulaşmak mümkündür (O'Neill, 1994). Tam tersi başka bir görüşe göre, inorganik beden tezi bizi natüralizme götürürken, insanın doğalaşması hümanizmle sonuçlanır (Benton, 1988). Benzer biçimde başka bir görüş de aynı eserde insan-doğa ikiliği olduğunu ileri sürer. Buna göre, Marx'ın diyalektik yöntemi, şeylerin hareketinin daha geniş bir bütünle girdiği ilişkiyle biçimlenmesini vurguladığı için organikçi bir yön içerir. Böyle bir ekolojik diyalektik, doğal tarihi, karmaşık bir bütünün çeşitli boyutlarının gelişimi olarak ele almaya yönlendirecektir. Bununla



birlikte Marx, ekolojik diyalektik yöntemi geliştirmekte başarısız olmuştur. Böylece, Batı düşüncesine özgü ikiciliği kendi teorisinden söküp atamamıştır (Clark, 1999: 33-4).

Aynı eserin birbirinin tam tersi biçiminde yorumlanması birkaç gerekçeyle açıklanabilir. Birincisi, eserin bitirilmemiş bir çalışma olması göz önünde tutularak metnin kendisi belirsizliğe ve farklı yorumlara yol açıyor olabilir. Böyleyse, yorumcu belirsizlikten kaynaklanan boşlukları kendisi dolduruyor olabilir. İkincisi, bir yandan Marksist olmayanlar, öte yandan Marksizm içinde yer alan farklı yaklaşımlar kendi perspektiflerine göre aynı metni farklı biçimlerde yorumluyor olabilir. Böyleyse, gerçekte sorun yorumun kendisinden kaynaklanıyor olabilir. Yorumcunun kendi yaklaşımı ya hümanist, ya natüralist ya da düalist anlayışın ötesine gidemediği için metni bunlardan biriyle niteliyor olabilir. Bir başka deyişle, bu nitelemeler metnin kendisinde bulunmayan, ama yorumlayan yaklaşımın metne yansıttığı ve böylece metnin yorumunda ortaya çıkan nitelemeler olabilir. Her iki durumda sorun şu ki, söz konusu nitelik metnin kendisinde mi, yoksa kendi yaklaşımına göre metni okuyan yorumcu metnin böyle olduğuna mı bizi inandırmaya çalışıyor karar vermek zordur. Üçüncüsü de, bu gibi sorunlar, söz konusu kavramların Marx'ın eserinin kavramları olmadığını gösterir; değilse, yorumlar biri ya da öbürü konusunda uzlaşma sergilerdi (Çoban, 2000: 86-7). Hümanist-natüralist, insan ve çevre merkezci yarılmanın kendisi bir ikilik ortaya koyar. Oysa, daha sonra göreceğimiz gibi, Marx'ın kuramının yöntemi, bağlamı ve öngördüğü çözüm, natüralist-hümanist yarılmayı, insan-doğa ikiliğini reddeder. Kuramın bu içrek özelliğini göz ardı edersek kusurlu sonuçlara ulaşmış oluruz.

Marx, günümüzde insan-merkezcilik ve eko-merkezcilik olarak bilinen ayrışmayı, ikiliği anlamsızlaştıran bir yaklaşıma sahiptir. Marx, toplumun doğayla ilişkisini, birini öbürüne önceleyerek, insanı ya da çevreyi merkeze koyarak ele almaz, bütünü parçalarının birbiriyle ilişkisine göre kavrar. İnsan doğal ve yaşayan bir varlık olarak doğal ve yaşamsal güçlerle, eğilimlerle, yeteneklerle, içgüdülerle donanmıştır. Aynı zamanda insan, ete kemiğe bürünmüş/bedensel, duysal, nesnel ve doğal bir varlık olarak acı duyan, koşullarla biçimlenmiş ve sınırları olan bir yaratıktır. Bu bakımdan hayvanlardan ve bitkilerden bir farkı yoktur. Böyle bir varlık olarak, onun güçlerinin nesneleri, bir başka deyişle doğanın unsurları, ondan bağımsız nesneler olarak onun dışında bulunur. Bu insan, kendi yaşamını ancak doğadaki gerçek nesnelerde ve bunlar sayesinde ifade edebilir. Bu demek değildir ki, Marx,

insana göre ötekileştirilmiş, değersizleştirilmiş, nesneye indirgenmiş bir doğadan söz eder. Tam tersine, insan ve doğa aynı sürecin parçalarıdır: "Nesnel, doğal ve duysal olmak, aynı zamanda kendisi dışında bir nesneye, doğaya ve duyuya sahip olmak ya da söz konusu varlığın kendisinin üçüncü bir taraf için nesne, doğa ve duyu olması bir ve aynı şeydir." Marx bu düşünceyi örneklerle açıklar. Açlık doğal bir gereksinimdir ve onun dışında bir doğayı, açlığın giderilmesi için dışsal bir nesneyi gerektirir. Açlık, dışımdaki bir nesne için bedenimin duyduğu bir gereksinimdir, o dışsal nesne, bedensel bütünlük ve onun varlığının ifadesi için vazgeçilmezdir. Benzer biçimde, güneş, bitki için vazgeçilmez bir nesnedir; ama bitki de, güneşin nesnel ve yaşamsal gücünün ifadesi olarak güneşin nesnesidir (Marx, 1977: 136-7; 1993a: 224-5).

Görüldüğü gibi, dışımızdaki doğayla ilişki yalnızca dışsal bir ilişki değildir. Kendisi de doğal bir varlık olan insan, doğanın parçası olarak doğayla içsel bir ilişki içinde var olur. İnsanlar doğaya bağımlıdır ve doğayla etkileşim içindedir. Bu etkileşim, insandan bağımsız bir nesnellik olan doğa ile nesnel bir doğal varlık olan insanın, iki ayrı süreç ve varlık olarak olumsal (contingent) ya da rastlantısal etkileşimi değildir. Etkileşim, hem içsel hem de dışsal ilişkiyi aynı anda içerir. Ayrıca Marx'a göre, insan doğayla ilişkisini etkin biçimde yaşar, bir başka deyişle inorganik bedeni olarak bağlı olduğu doğayı dönüştürür. Ancak bu dönüştürme de tek yanlı değildir. Collier'in (1991: 3) belirttiği gibi, doğayı dönüştürürken bir tür olarak kendi kendimizi de dönüştürmüş oluruz. Parçası olduğumuz, etkileşim içinde olduğumuz doğayı dönüştürmek kendimizi de dönüştürmek anlamına gelir.

Marx önce, emek sürecinde soyut ve tekil bir insanın doğayla ilişkisinden söz eder, ama hem bunu bilinçli olarak yapar, hem de sonra çözümlemesini derinleştirir (Marx, 1976: 643). Ona göre, soyut insanın değil, doğal, toplumsal ve tarihsel olarak dolaşımlanmış insanların doğayla ve toplumsal yapılarla girdiği etkileşimde doğayı ve kendilerini dönüştürmeleridir söz konusu olan. Marx'ın düşüncesinde, doğadaki etkinliğimiz tarihsel ve toplumsal bağlamdan ayrılmayacağı içindir ki, insan-doğa ilişkileri tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş ilişkiler olarak karşımıza çıkar. Doğadaki üretken etkinlikler, farklı üretim tarzlarında doğal, kültürel, sembolik, bilişsel ve estetik bakımlarından farklılık gösterirler. Toplumun doğayla ilişkisi, aşkın ve tarih-dışı değildir, zamana ve yere göre değişen, farklı toplumsal ilişkilere, üretim örgütlenmesine, kültürel örüntülere göre farklılaşan ilişkilere. Marx'ın bu düşüncesini en açık biçimde



kapitalizm ve komünizm karşılaştırmalarında görürüz. Ancak bu karşılaştırmadan önce, insan-doğa ilişkisi bakımından kapitalizmde ters gidenin ne olduğunu göstermek üzere onun yabancılaşma konusundaki tartışmasına girmemiz gerekir.

Marx, insanın türsel bir varlık olduğunu (species-being) vurgular. 1844 *Elyazmaları*'nda, insanın türsel varlık oluşu, doğada ve doğa sayesinde yaşayan, doğal yetenekleri olan bir varlık ve genel olarak insanlık anlamıyla belirir. İnsan, yaşamsal etkinliği, bilinçli üretken etkinliği ile kendi dışındaki doğal dünyada üretimde bulunur ve gereksinimlerini karşılar. Üretim sayesinde doğa onun yapıtı ve gerçekliği olur. Nesnel dünya üzerinde bilinçli çalışması onun türsel varlık oluşunun kanıtıdır. Bu üretim onun etkin türsel yaşamıdır (Marx, 1977: 67-69, 136; 1993a: 144-147, 224). Üretim insanın doğadaki gerçekliğine işaret eder ve böylece onun türsel varlık olduğunu kanıtlar. İnsan bireyinin tekil yaşamı, türsel yaşamdan kopuk ve ayrı değildir. Her bir üyenin doğadaki etkinliği aslında türsel etkinliğin, türün karakteristiğinin bir parçasıdır.

İnsanın kendi türünden yalıtılmış olarak anlaşılamayacağı vurgusu, Marx'ın *Yahudi Sorunu* başlıklı çalışmasında da vurgulanır. Orada türsel varlığı, toplumsal varlıkla eş anlamlı olarak kullanır: türsel varlık, burjuva toplumunun yalıtık, atomistik bireyinin eleştirel kavramı olarak toplumsal varlık anlamına gelmektedir. Marx *Yahudi Sorunu*'nda, burjuva toplumunda insanın türsel varlık olarak görülmediğini, tersine, toplumsal yaşamla aynı anlama gelmek üzere türsel yaşamın bireyi dışsal bir sistem olarak belirlediğini vurgular. Böylece birey toplumdan ayrılır, içine kapanır ve yalnızca kendi bireysel çıkarlarıyla ilgilenir. İnsanın tüm tür bağları koparıldığında insan dünyası, atomistik ve birbirine düşman bireylerin dünyasına dönüşür (Marx, 1978: 43, 51; 1997: 35, 50; Ayrıca bkz. Çoban, 2007: 269-72). Türsel bir varlık oluş, türün tarih içinde gelişen karakteristik özelliklerini, toplumsal olanla etkileşimini sergileyerek tekil üyenin yaşamının tarihsel arka planını sağlar. İnsan, tarih-dışı, tarih-aşırı, aşkın bir varlık değildir, tarihsel bir üründür ve tarihsel olarak biçimlenmiş toplumsal ve doğal koşullarla ilişkisinden soyutlanarak anlaşılamaz.

Çeşitli nitelikleri bakımından öteki canlılardan bir farkı olmayan insanı, hayvandan farklılaştıran özelliği olarak Marx, insanın yaşamsal etkinliğinin bilinçli bir etkinlik olması özelliğini vurgular. Hayvan gibi insan da üretir, ama hayvan için, hayvanın kendisiyle yaşamsal etkinlik özdeşdir. Oysa insan kendisiyle, yaşamsal etkinliği olarak üretimini birbirinden ayırır. Üretimi, kendi istenç ve bilincinin nesnesi kılar,

yaşamsal etkinliğini kendi bilincinin nesnesi yapar. Benzer bir düşünceyi *Kapital*'de de sürdürür: mimarı arıdan ayıran özellik mimarın yapacağı evi zihninde canlandırabilme yeteneğidir (Marx, 1976: 284). Böyle olduğu içindir ki, emekçi, işgücünün nesneleşmesi olarak ürettiği ürünü, emeğinin gerçekleşmesi olarak görür. Emekçi doğadan sağladığı materyali ve kendi yaşamsal etkinliğini ürettiği ürüne katar. Ancak kapitalist toplumsal koşullar altında, diğer bir anlatımla özel mülkiyet nedeniyle, emekçinin ürettiği ürüne kapitalist tarafından el konulduğu için ürün, emekçiye ait olmayan, dahası emekçinin kendisine yabancı bir nesne olarak belirir. Bu durumda, emekçinin emeği, dışsal, onun dışında var olan, ondan bağımsız bir nesneye, ona yabancı, ona düşman bir güce dönüşür. Emek sürecinde emeğin üretim etkinliğiyle ilişkisi çerçevesinde emek kendi kendine de yabancılaşır.

Emekçi ürününe ve emeğine yabancılaştığı gibi doğaya da yabancılaşır. Emekçi, doğa olmadan hiçbir şey yaratamaz. Emekçinin emeği doğa üzerinde gerçekleştiği gibi, emekçi doğadan ve doğa sayesinde üretir. Emekçi hem kendisi doğanın parçası olduğu için, hem de emeğini doğa üzerinde nesneleştirdiği için yabancılaşmış emek insanın doğaya da yabancılaşmasına yol açar. Yabancılaşmış emek, insanı, inorganik bedeni olarak doğadan koparır. *Grundrisse*'de, insanın doğal varlığı ile onun inorganik bedeni olarak doğa arasındaki ayrılmayı, insanın varoluş koşullarının ayrılması olarak niteleyen Marx, bu yarılmının kölelik ve serflikten farklı olarak yalnızca ücretli emekle sermaye arasındaki ilişkide kabul gördüğünü vurgulamıştır. Örneğin, köylünün, emeğinin doğal atölyesi olan topraktan ayrılması, ücretli işçi haline gelmesi ve emekle yeryüzü arasındaki bağın kopmasında olduğu gibi. Ayrıca yabancılaşmış emek, insanı kendisine, yaşamsal etkinliğine ve dolayısıyla kendi türüne de yabancılaştırır. Daha önce vurgulandığı üzere, türün karakteristik özelliği, bilinçli üretim etkinliğidir. Yabancılaşma, türün onu farklı kılan karakteristiğinden uzaklaşmasına işaret eder. Yabancılaşmış emek koşullarında, insanın potansiyellerinin, doğal eğilimlerinin pek çoğu gerçekleşmez ya da insanın doğal güçleri çarpıtılmış olarak işler (Marx, 1977: 63-69; 1993a: 141-48; 1973: 489-90). İnsanın yaşamsal etkinliğine, kendisine, doğaya, öteki insanlara ve türüne yabancılaşmış olmaktan kurtulması, ancak yabancılaşmış emeğin ortadan kalktığı tarihsel bir kesitte olanaklıdır. Böylece, Benton'ın (1993: 27) da işaret ettiği gibi, Marx'ta ilk bakışta genel, soyut bir insanlık gibi görünen türsel varlık, potansiyelleri zaman içinde hem gelişen hem de toplumsal koşullara bağlı olarak gerçekleşmeyen ya da gerçekleşen, yani as-



ında tarihsel bir varlık olarak insanlık ile iç içe geçmiş halde bulunur. İnsanlığın sahip olduğu tüm potansiyelleri gerçekleştirerek türsel varlık olarak gerçek anlamda kendini gerçekleştirmesi ve doğaya yabancılaşmadan kurtulması, ancak kapitalist ilişkilerin ortadan kalktığı, yabancılaşmış emeğin sona erdiği, farklı bir toplumsal düzende, komünizmde söz konusu olabilecektir.

Kapitalizmde insanın doğayla kurduğu ilişkisinin yabancılaşmış bir ilişki olması, her zaman böyle olduğu ve farklı bir üretim tarzında da, her zaman, böyle olacağı sonucunu doğurmaz. Günümüzün ekolojik sorunlarını çözümlerken yapılan bir hata, insanın sanki tarih-aşırı bir insanmış gibi doğayla kurduğu ilişkiye odaklanmaktır. Kimi ekolojik yaklaşımlar, kendi ekonomik çıkarının peşinden koşan, kısa dönemli bir rasyonalite ile davranan insandan yola çıkmakta, dolayısıyla aslında piyasa ekonomisinin insan kavrayışını önce benimsemekte, sonra da kendi çıkarını gözetken insanın doğaya düşman bir canlı olduğunu vurgulayarak karşı bir konumlanış geliştirmektedirler (Grundmann, 1991: 114). Kapitalist ilişkilere gömülü insan, bu ilişkiler dikkate alınmadan, bu ilişkilerden soyutlanmış olarak ve her koşulda doğanın düşmanı olarak ele alınmaktadır. Oysa Marx'ın düşüncesi, soyut, tarih-dışı, aşkın bir özne olarak insanlığı temel almak yerine, insanın doğaya yabancılaşmasının kapitalizmle, bir başka deyişle toplumsal yapılarla olan bağlarını göstererek, doğaya yabancılaşmış ilişkinin gerek varlık, gerek ortadan kalkma koşullarını göstermektedir.

Marx'ın gençlik dönemine ilişkin yabancılaşma teorisinin, yaklaşımının genel çerçevesiyle uyumsuz olduğunu ve idealist felsefeye yakın durduğunu ileri sürenler vardır. Bunlardan biri olan Tolman, (1999: 23) genç ve olgun Marx arasında bir kopuş olmadığını, çalışmalarının bir gelişme gösterdiğini dile getirir de, bu vurguyu, genç Marx'ta ekolojik bir zemine sahip tartışmayı idealizm vb gerekçelerle çürütmek üzere yapmaktadır. Buna karşılık olarak belirtmek gerekir ki, her ne kadar Marx'ın sonraki çalışmalarında yabancılaşma bir kavram olarak sıklıkla kullanılsa da, *Kapital* dahil Marx'ın eserlerinin ortak özelliğinin, var olan çeşitli yabancılaşma biçimlerinin eleştirel bir çözümlemesi olduğu görüşü (Petrovic, 1991: 13; Lee, 1999: 12) dikkate değer bir değerlendirmedir. Örnek olsun, *Kapital*'de kapitalistin emek sürecine girmesiyle birlikte, kapitalistin emekçinin işgücünü satın almasının, o gücü bir gün süreyle kullanma hakkının kapitaliste geçmesi sonucunu doğurduğu, bunun ise herhangi bir malı kullanma hakkından ya da bir gün için kiralanan atın durumundan farklı olmadığı vurgulanmaktadır (Marx, 1976: 292).

## II. Emek Süreci ve Teknoloji

Marx'ın üretici güçlerin gelişmesine aşırı önem verdiğini ileri sürenler vardır (Benton, 1989: 70vd; Ebermann ve Trampert, 1988: 196vd). Üretici güçler, insan emeğiyle birlikte, materyalleri, hammadde, malları ve alet, avadanlık, makine, teknoloji gibi insan emeğinin üretim sürecinde kullandığı emek araçlarını içerir. Marx, *Kapital*'de, emek etkinliğinin kendisini, emeğin üzerinde çalıştığı nesneleri ve etkinliğin araçlarını, emek sürecinin unsurları olarak sıralayarak üretici güçlerin üç bileşenini belirtmiştir (Marx, 1976: 284). Taş örneğinde görülebileceği gibi, doğa, hem bir barınak yapımında kullanılan nesne ya da malzeme olarak, hem de çeşitli malzemeleri kesmek, yontmak için kullanılan kesici bir araç olarak iki öğeyi birden barındırabilen bir üretici güçtür. Emek sürecinde doğadan elde edilen malzemenin çeşitli araçlarla, makine ve teknolojiyle ürüne dönüştürülmesi söz konusu olduğu için, Marx'ın üretici güçlerin gelişmesi konusundaki vurgusu, doğa üzerindeki müdahale ve tahribatın artmasının özendirilmesi olarak görülmektedir.

Marx'ın üretici güçlerin gelişiminden anladığı, değişim değerine sahip malların üretimindeki gelişme değildir. Üretici güçler böyle anlaşılmış olsaydı, burjuva iktisadın mal üretimine indirgenmiş olurdu, ki bunun da ekolojik sonuçlarını hepimiz görüyoruz. Oysa Marx üretici güçleri emek, doğa ve üretim araçları olarak kavrar. Üretici güçlerin gelişmesi, emek bakımından işçi sınıfının gelişip serpilmesi, dolayısıyla sermayeyle mücadelesinde güçlenmesi anlamına geldiği gibi, üretim araçlarının (dar anlamda teknolojinin) gelişmesiyle birlikte toplumun doğayla ilişkisinin olumlu ya da olumsuz yönde farklılaşması demektir.

Marx *Kapital*'de üretim aracı olarak makinenin, gelişimini, başka makinelerle kombinasyonunu, emek sürecine ve sanayinin dönüşümüne etkisini, sınıfsal ilişkilerle etkileşimini ve üretim tarzı içindeki rolünü uzun uzun tartışır. Burjuvazinin üretim araçlarını devrimci bir biçimde geliştirdiğini, küçük ölçekten geniş ölçekli sanayiye geçilmesinin de devrim niteliğinde sonuçları olduğunu vurgular. Ancak üretim araçları çözümlemesini bu kadarla sona erdirmez...

Marx'ın yönteminin temel bir niteliği, üretim araçları konusundaki çözümlemelerinde de söz konusudur. Ele aldığı araştırma konusunun unsurlarını karşılıklar ya da ikilikler (dualities) olarak değil de unsurların karşılıklı ilişkisi olarak, bütünü, olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte incelemektedir. Sermaye üretim olanaklarını geliştirme eğilimine sahip olduğu gibi, hem bu gelişimin önünde kendisi bir engeldir,



hem de üretim ve tüketim bakımından doğayı insanlık için basit bir nesneye dönüştürür (Marx, 1973: 409-10). Benzer biçimde, makine, daha az kas gücü olanların da çalışmasına olanak tanıdığından, kadın ve çocukları da içine alacak biçimde işçileşmenin önünü açmıştır, ama işgücü pazarının genişlemesine ve işgücünün değerinin ucuzlamasına da yol açmıştır. Ayrıca, işçi, yalnızca kendi işgücünü satarken, kadın ve çocuğun da işgücü pazarında yer almasıyla artık karısının ve çocuğunun, ya da annenin kendi çocuğunun, işgücünü de satması bakımından, bir köle tacirine de dönüştürülmüştür. Makine emeğin üretkenliğini artırır, ama çalışan sayısını azaltır, makinenin yorulması söz konusu olmayacağı için işgününü uzatır, işgünü süresi yasayla sınırlandırıldığında ise emeğin verimliliğinin artırılması yoluyla emek sömürsünün yoğunlaşmasını sonuçlandırır (Marx, 1976: 517-42). Az ilerde göreceğimiz gibi, bu çelişkiler, sermayenin kendi amaçları doğrultusunda makineyi kullanmasının sonuçlarıdır.

Marx'ın makine ve teknoloji konusunda yürüttüğü tartışmanın emekçiler ve sınıf ilişkileriyle ilgili yönleri oldukça kapsamlıyken, doğaya yönelik yönleri aynı ölçüde gelişkin değildir. Parsons'a (1977: 24) göre, Marx toplum-doğa ilişkilerini ele almakla birlikte tartışmayı tam olarak geliştirememiştir. İki nedenle: Birincisi, Marx, politik ekonomi biliminin geliştirilmesi talebi yoğun olduğundan toplum içi ilişkilere yoğunlaşmıştır. İkincisi de, işçilerin açlık, hastalık, barınma, çalışma koşulları gibi sorunlarının çözülmesi yönündeki talep o kadar acildir ki, siyasal kuram ve pratiğe odaklanmıştır. Buna işaret etmekle birlikte, Parsons, yine de, Marx'ın kuramında ekolojik bir duruş bulunduğunu belirtmektedir. Bu görüşten yola çıkarak, Marx'ın üretim araçlarındaki dönüşümün doğaya etkilerinden daha çok, makine-işçi rekabeti, kadın ve çocuk emeğinin ve genelde emeğin yoğun sömürsü ve benzeri gibi işçi sınıfı üzerindeki etkilerini araştırması gerekçelendirilebilir. Bununla birlikte, Marx'ın teknolojinin doğaya yönelik sonuçlarını da tartıştığını görmekteyiz.

Marx, yukarıda da gördüğümüz gibi, emeğin doğa olmadan hiçbir şey yaratamayacağını vurgulamıştır. Teknoloji ise insanın doğayla ilişki tarzını gösterir; bir yanıyla insanın yaşamını sürdürmesi, kendini yeniden üretmesiyle ilgili süreci, öbür yanıyla da onun toplumsal ilişkilerinin üretilme sürecini görünür kılar (Marx, 1976: 493). Ekonomik dönemleri birbirinden ayıran ölçüt, neyin üretildiği değil, nasıl ve hangi emek araçlarıyla üretildiğidir. Çünkü emek araçları emeğin gelişme derecesi hakkında fikir verdiği gibi, emekçilerin içinde çalıştıkları toplumsal ilişkileri de

gösterir (Marx, 1976: 286). Nasıl ki nefes almak için akciğere gereksinme duyuluyorsa, doğadan sağlanan malzemelerin üretim sürecinde kullanılması için de emek araçlarına gereksinme duyulur. Örneğin, su gücünden yararlanmak için su türbini kullanılır (Marx, 1976: 508). Su örneğinde olduğu gibi, doğadan yararlanmak bakımından makinenin kendisi, insanın doğa güçleri karşısında bir zaferidir (Marx, 1976: 569).

Marx'ın gözünde teknoloji, emeğin doğaya müdahale olanaklarını genişletmesi, insanın doğa üzerindeki bilinçli etkinliğini kolaylaştırması, böylece insan gereksinmelerinin karşılanması bakımından olumlu bir işleve sahiptir. Ancak, üretim araçlarındaki gelişmenin işçi sınıfı bakımından olumsuz yönde etkilerine benzer biçimde, teknolojinin kapitalist kullanımı, aynı zamanda doğayla ilişkiler bakımından olumsuz sonuçlar da doğurmaktadır. Kapitalizmde üretici güçlerin gelişmesi, sermaye birikiminde ve artık değer üretilmesinde yetkinleşme sürecinde, emekçinin ve doğanın sömürsünün yoğunlaşması işlevine hizmet eder. Bir başka deyişle, kapitalizmde üretici ve yıkıcı güçler birlikte gelişir. Kapitalizmde emekçinin feodal bağlardan özgürleşmesi ama işçi olarak da köleleştirilmesinde olduğu gibi (Marx, 1976: 875), teknoloji aracılığıyla doğayla kurulan ilişki de iki yönlü olarak sonuç doğurur: Kapitalist üretim teknolojiyi geliştirir ve teknolojiyi de kapsayan çeşitli süreçleri toplumsal bütünün içinde kaynaştırır, ama bunu, tüm zenginliğin asıl kaynağı olarak toprağa (doğaya) ve emekçiye zarar vererek yapar (Marx, 1976: 638).

Marx teknolojiyle, kapitalizmde teknolojinin kullanılması arasında bir ayırım yapmaktadır. Teknolojinin kapitalist kullanımının yarattığı çelişkileri ve karşıtıkları teknolojinin kendisinden ayırmaktadır (Marx, 1986: 453; 1976: 568-69):

*... makine tek başına alındığında çalışma saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta; ve gene kendi başına, çalışmayı hafiflettiği halde, sermaye tarafından kullanıldığı zaman, işin yoğunluğunu artırmaktadır; kendi başına, o, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanları bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir; kendi başına, üreticilerin servetini artırdığı halde, sermayenin elinde onları sefilleştirmektedir.*

Marx'ın bu ayırımı iki bakımdan önemlidir. Birincisi, teknolojinin kapitalist kullanımıyla teknolojinin kendisini özdeş görmesinin çeşitli sonuçları olacaktır. Bu özdeşlik nedeniyle, işçinin kapitalist sömürsü, işçinin makine tarafından sömürsüymüş gibi anlaşılabacaktır. Bu kafa karışıklığı nedeniyle, caninin elinde kurbanın boğazını kestiği bıçak suçlu ilan edilecek, cani-



nin elinden bıçağın alınması ise cerrahın da bıçaktan yoksun kılınması sonucunu doğuran bir tutum olarak sunulacaktır. Teknoloji, onun kapitalist kullanımından ayırıştırılmadığı için teknolojiye karşı çıkmak kapitalizme karşı çıkmakla eşitlenmiş olacak, böylece teknoloji ve dolayısıyla kapitalizm karşıtlığı toplumsal gelişmeye düşmanlık olarak görülecektir (Marx, 1976: 569). Bir başka deyişle, teknolojik gelişmenin savunulması, kapitalizmin kalkanına dönüşecektir. İkincisi de, teknolojiyi toplumsal bağlamdan tümüyle bağımsızlaştırmanın sonuçlarıdır. Günümüz ekolojik tartışmalarında bir eğilim, teknolojinin kendisini, yer yer de teknolojinin irileşmiş biçimlerini doğadaki tahribatın ve ekolojik sorunların nedeni olarak görmektedir. Bu eğilim, kapitalizmin terk edilmesini bir seçenek olarak bile tartışmadan, teknolojinin terk edilmesini ve doğaya dönüşü ya da küçük ölçekli teknolojinin benimsenmesini, toplumun doğayla ekolojik barışı olarak sunmaktadır. Bu durumda ise teknoloji karşıtlığı, kapitalist toplumsal ilişkileri gizleme, karartma işlevi üstlenecektir. Her iki durumda teknoloji ve kapitalizm ilişkisi göz ardı edilmekte, tartışma teknolojiye kilitlenmekte ve kapitalist toplumsal ilişkilerin sorgulanması gündem dışına itilmektedir. Teknoloji ve ekolojik sorunlar ilişkisi konusunda sosyalizmle kapitalizm arasında bir farkın bulunmadığını söylemek de, iki toplum düzeninin toplumsal ilişkiler bakımından hiçbir farkının olmadığını ima etmek olduğu kadar, teknolojinin toplumsal bağlamını da inkar etmektir.

Marx'a göre, kapitalizmde üretici güçlerin gelişmesi, gereksinmelerin karşılandığı bir bolluk toplumu olarak komünizmin varlık bulması bakımından gerekli bir koşuldur (Benton, 1989: 74). Bununla birlikte, o, kapitalist emek sürecinde makine teknolojisinin kullanımının işçileri yabancılaştırdığı gerçeğinin de farkındadır. Gerçekten de, *Grundrisse*'de, işçinin hünerinin ve dayanıklılığın yerini, kendisi bir cana sahip usta gibi makinenin aldığını, işçinin makinenin sıradan bir eklentisi haline geldiğini, makine sisteminin işçiyi basit bir bağ noktası gibi içine aldığını, tarihsel emeğin nesneleşmiş ürünü olan makinenin canlı emeğin karşısına dikildiğini, makinenin işçiye yabancı bir güce dönüştüğünü, tam tersi olması gerekirken makinenin işçiyi belirleyip yönettiğini belirtmektedir (Marx, 1973: 693). Bu, şöyle bir ikileme işaret etmektedir: Teknolojinin özgürleştirici etkisi kapitalizmde hali hazırda belirmiş midir, yoksa kapitalizmde teknoloji yabancılaştırıcı etkiye sahiptir de özgürleştirici etkisi komünizmde mi görülecektir? Biliyoruz ki, Marx, yeninin eskinin bağrında doğup serpiildiğini sık sık vurgular. Buradan yola çıkan Grundmann (1991: 118-9), Marx'ın,

bir yandan üretici güç olarak gelişmesini devrimci bir unsur olarak nitelediği teknoloji, öbür yandan işçinin karşısına dikilen yabancı bir güç olarak teknoloji sorununun çözümünü, teknolojinin tüm olumlu yönlerini teknolojinin kendisiyle ilişkilendirirken, tüm olumsuz yönlerini onun kapitalist kullanımına yükleyerek aştığı görüşündedir.

Marx'ın ayrımı, teknolojinin sermayeden ayrılmış biçimde kullanılmasının olanaklı olduğunu göstermektedir. Ancak bu demek değildir ki, teknolojinin kapitalist olmayan kullanımı toplum-doğa ilişkileri bakımından tümüyle çelişkilerden arınmıştır. Örneğin enerji üretimi için nükleer teknolojinin kullanılması toplum ve doğa için önemli riskler barındırır. Bu riskler tümüyle giderilmeden nükleer enerjiden yararlanılamaz. Bilimsel birikimin yeterli olduğu varsayımıyla, risklerin giderilmesi ekonomik açıdan çok yüksek bir maliyet gerektirir. Sermaye birikiminin tanımı gereği, kapitalizmde bu maliyet üstlenilmeden nükleer enerji üretildiği için riskler varlığını korur. Eko-sosyalist bir toplumda ise tanım gereği bu risklerin giderilmesi zorunludur, ama riskleri gidermenin toplumsal maliyeti ve ekolojik etkisi ve nükleer enerjinin alternatiflerinin toplum-doğa ilişkisi bakımından değerlendirilmesi gibi tartışmalar, enerji için nükleer teknoloji kullanımını rasyonel olmaktan çıkarır.

Bu örnek, iki farklı toplum düzeninde nükleer enerjiye farklı gerekçelerle karşı çıkılacağını gösterir. Denebilir ki, sonuçta enerji üretiminde nükleer teknolojinin kendisine karşı çıkılacaksa gerekçenin ne önemi var? Sorunun yanıtı, Marx'ın üzerinde durduğu, makineyi kırmakla kapitalizmi yıkmak arasındaki farkta yatar. Kapitalizmde, emek sürecinin bir ögesi olan, emek aracı olarak makine, öbür ögesi olan emekçinin karşısına dikilir. Sermaye işçi sınıfının devrimci hareketini bastırmak için makineyi bir silah olarak kullanarak aynı işi daha az işçiye yaptırır, ücretleri indirir vs. Makineyle rekabetinde gereksiz hale gelen işçi olur. Buna karşılık işçi de Luddist hareketinde olduğu gibi makine kırıcılığına girer. İşçilerin, makinenin kendisiyle kapitalist tarafından işe koşulan makineyi ayırması, yani üretimin maddi araçlarına saldırmak yerine, öfkesini, o araçları işçilere karşı kullanan toplum tarzına yöneltmesi zaman almıştır (Marx, 1976: 554-55).

Benzer biçimde, emek sürecinde doğayla ilişkilimizde doğanın korunması için makinelere saldıran eko-Luddist bir hareket, teknolojinin kendisini düşman sanma yanlısına düşmüş olur. Yanlış anlaşılmasın, bu, teknolojinin masum olup olmadığı tartışması değildir. Toplum-doğa ilişkisini belirleyen teknoloji



değil, toplumsal yapılar ve sınıfsal ilişkilerdir; teknoloji, toplum-doğa ilişkisini görünür kılar. Bu nedenle, sınıfsal ilişkileri ve kapitalist üretim tarzının kendisini hedef almak yerine teknolojiyi hedef almak, görüntüyle, gölgelerle savaşımdır. Teknolojinin ekolojik sorunlar bakımından sorgulanması işine, doğayla kurulan ilişkinin de çerçevesini oluşturan toplumsal ilişkiler tartışılarak başladığında, sosyalizm deneyimleriyle kapitalizm arasında teknoloji konusunda bir farklılık bulunup bulunmadığı sorusu gerçek boyutlarıyla yanıtlanabilecektir. Değilse, "her ikisinde de ekolojik sorunlar var" görüşü, sonuçlara göre değerlendirmeye yapan kolaycı bir yaklaşım olur. Ve her ikisinde de metro olduğu halde, kapitalizmde ulaşım, enerji, sanayi, iklim, çevre politikalarının ortak keseni özel otomobil olduğu halde, bunun, sosyalizm için geçerli olmadığı gerçeğini açıklamak olanaksızlaşır.

### III. Ekolojik Sorun Olarak Kapitalizm

Ekolojik sorunların nedenlerini tartışan çeşitli görüşler vardır. Malthusyen eğilim taşıyanlar nüfus artışını, kimi Yeşil partiler endüstriyalizmi ya da büyüme ideolojisini, kimileri insan merkeziliği ve insanın doğaya tahakkümünü (örn., Eckersley), kimileri hiyerarşik ve merkezileşen yapıları (örn., Bookchin), kimileri ataeril düşünce ve pratiği (ekofeminizmin bazı kolları), kimileri teknolojiyi, ya da kimileri bunların bir kaçını birlikte ekolojik sorunların kaynağı olarak görürler. Güncel ekolojik sorunların kavranması bakımından Marx'ın düşüncesi, bu görüşlerden, sorunla kapitalizm arasında doğrudan bağ kurmaya olanak sağlayan bir eksen sunmasıyla ayrılır. Kapitalizm, özel mülkiyete, emek sömürüsüne, artık değere, artık nüfusa, sermaye birikiminin sürekli kılınmasına, bunu olanaklı kılmak üzere üretim ve tüketimin sürekli büyümesine, bu büyümeyi olanaklı kılan, teknolojik gelişmelerle desteklenmiş doğal kaynak sömürüsünün artmasına ve yaygınlaşmasına dayanan bir üretim tarzıdır. Aynı zamanda, tüm bu sayılan unsurlar, kapitalist hukuk ve siyaset düzeniyle, kültürel ve ideolojik yapılarla desteklenmekte ya da çerçevelenmektedir. Kapitalizm bütün bu unsurların bir kombinasyonu olarak ekolojik sorunların kaynağıdır, ya da aynı anlama gelmek üzere, kapitalizm bir ekolojik sorundur. Genelleştirerek söylemek gerekirse, Marx'ın yöntemi, araştırma nesnesi olarak tartışmaya açılan bir sorunun (bu, ilk iki bölümde ele aldığımız toplum-doğa ilişki ya da teknoloji olabilir), üretim tarzının temel unsurlarıyla etkileşimi içinde araştırılmasına dayanır. Yinelemek pahasına, sosyalist deneyimlerde ekolojik sorunların

varlığının açıklanması da sosyalist üretim tarzının bileşenlerinin etkileşimini, kombinasyonunu tartışmayı gerektirir. Marx'ın eserlerinde bugünkü ekolojik sorunlar hakkında bir tartışma aramak, bunu bulduğumuzda alkışlamak, yokluğuna hayıflanmak ya da niye yok diye eleştirip yerden yere vurmamak anakronizm olur. Bunu akılda tutarak, onun kuramında, günümüzde yapılan tartışmalarda kullanım değeri olan kavramların ve saptamaların bulunduğunu gördük. Yazının bu bölümünde, bunu, Marx'ın eserlerindeki başka pasajları örnek göstererek ayrıntılandırmaya çalışacağım.

Marx, yaşadığı dönemde, kentlerde açlık, yoksulluk, hastalık ve çevre kirliliği içinde yaşayan nüfusun maruz kaldığı bu koşullardan nüfus artışını, yani yoksul nüfusun kendisini sorumlu tutan Malthusçu görüşleri eleştirmiştir. İşçi sınıfının bu gibi sorunlarını emek-sermaye ilişkisiyle açıklamıştır. Kapitalist birikimin işleyişi kendisini fabrikada da gösterir. Kapitalizmde üretimin gerçekleştirildiği fabrika sistemi, yeterli mekan ve ışık, gürültüsüz ortam, temiz hava ve üretim sürecinin tehlikeli ve sağlıksız öğelerinden korunma gibi çalışanların yaşamı için gerekli koşulların sermaye tarafından emekçilerin elinden alındığı bir sisteme dönüşür (Marx, 1976: 552-53). Kapitalist birikim rejimi, yalnızca fiilen çalışanlar için değil, emekçi nüfusun bütünü için de sonuç doğurur. Bir yandan birikimin artması, bir yandan da üretim araçları teknolojisindeki gelişmeler, sermayenin değişmeyen bölümü karşısında değişen sermaye oranının görece azalmasını beraberinde getirir. Başka bir deyişle canlı emeğe olan talep görece düşer. Bu ise istihdam edilmeyen görece fazla emekçi nüfusun ortaya çıkması anlamına gelir. Bu artık nüfus, emekçi ücretleri düzeyinin düşmesine de yol açan ve sınıf içi rekabet için koşulları oluşturan, sermayenin "yedek sanayi ordusu"dur. Demek ki, fazla nüfus evrensel bir yasa değildir ve fiili nüfus artışına bağlı değildir; bu fazla nüfusu üreten, kapitalizmin kendisidir (Marx, 1976: 781vd). Kapitalizme özgü fazla nüfusla, fazla zenginlik arasındaki karşıtlık ortadan kaldırılınca "nüfus sorunu" da kalmaz (Engels, 1976: 68). Marx'a göre, nüfus, soyut bir kategori olarak değil, içerdiği sınıf ilişkileri kapsamında değerlendirilmelidir. Nüfus böyle ele alındığında nüfusun bir bölümü ekolojik ve toplumsal koşullar bakımından refah içindeyken neden kalan bölümlerinin ekolojik ve toplumsal sorunlarla boğuşmak zorunda olduğu anlaşılabilir.

Britanya'da her yıl 10 milyar Sterlin değerinde yiyeceğin tüketilmeden çöpe atıldığı hesap edilmektedir. Bunun yarısından çoğunu, satın alındığı halde kapağı bile açılmadan, kullanım süresi dolduğu için çöpe giden ürünler oluşturmaktadır. Örneğin, her



gün çöpe atılan, 13 milyon paket yoğurt, 5500 bütün tavuk, 440,000 kutu hazır yiyecek bunlar arasındadır (*The Guardian*, 8 Mayıs 2008). Tüketilmek üzere üretilen bu ürünlerin üretimi, nakliyesi, depolanması, pazarlanması, tüketime sunulması, bertaraf edilmesi vb. süreçler doğal kaynak kullanımından karbon emisyonuna kadar pek çok ekolojik soruna yol açmaktadır. Ama aynı süreçler kapitalist birikimin beslenme kaynaklarıdır. Nitekim Marx bunu, "Ekonomi Politigi'nin Eleştirisine Giriş" olarak adlandırılan, 1857 tarihli çalışmasında, kapitalizmde üretim ve tüketim arasındaki karşılıklı ilişkileri tartışarak gösterir (Marx, 1993b: 228-29):

Üretim olmadan tüketim olmaz. Ama tüketim olmadan da üretim olmaz, çünkü o zaman üretim amaçsız olur. Tüketim, üretimi iki bakımdan üretir. 1. Ürün, ancak tüketimde gerçekten ürün olur. 2. Tüketim, yeni bir üretim gereksinmesini yaratır. [Üretim ise], 1. Tüketime maddesini, nesnesini sağlar. 2. Üretimin ürettiği şey, yalnızca tüketimin nesnesi değildir, aynı zamanda tüketim tarzıdır da ve bu da yalnızca nesnel değil, aynı zamanda öznel tarzda yapılmaktadır. Demek ki, üretim tüketiciyi yaratır. 3. Üretim, maddi nesneye de, bir gereksinme sağlar. Nesne için duyulan gereksinme, onun kavranışı tarafından yaratılır. Demek ki, üretim, yalnızca özne için bir nesne yaratmakla yetinmez, aynı zamanda, nesne için bir özne de yaratır.

Kapitalizmin, üretim ve birikim çarklarını döndürmek üzere, "hileli gereksinme" yaratarak hem tüketiciyi hem de tüketim tarzını yaratmasını açıklayan bu görüş, günümüz tüketim toplumlarının işleyiş mekanizmalarını kavramak isteyenler için başlama vuruşu sayılabilecek niteliğe sahiptir. Kâra dönüşen üretim-tüketim sarkacını desteklediği ölçüde, ne gerçekleşmeyen tüketim, ne bir milyar insanın açlık çektiği bir dünyada kapağı açılmadan çöpe dönüşen yoğurt, ne de kullanım değeri gerçekleşmediği için yalnızca değişim değerinden ibaret bir çöp olarak üretilmiş yoğurtla ilgili süreçte ortaya çıkan ekolojik sorunlar, kapitalistin ilgisini çekecektir.

Marx kapitalizmde üretim-tüketim ilişkisinin ekolojik döngüleri bozucu etkisinin farkındadır. Kapitalist üretim, nüfusun büyük kent merkezlerinde toplanmasına yol açar. Ancak bu merkezlerde yiyecek ve giyecek olarak tüketilen ürünlerden arta kalanların toprağı besleyici öğelerinin üretimin yapıldığı kırsal alanlardaki toprağı dönüşü mümkün olmaz. Böylece insanla toprak arasındaki metabolik ilişki bozulur (Marx, 1976: 637; 1986: 517). Benzer ifadeler *Kapital*'in III. Cildinde de vardır (Marx, 1998:

1088; 1990: 713). Marx, inorganik beden ve toplumsal metabolizma kavramları çerçevesinde insanla doğa arasındaki madde alışverişinin üzerinde durduğu için, fiziksel bir maddenin kullanılmasından sonra geride kalanları da incelemesine dahil etmiştir. Nitekim kır-kent ayrımı nedeniyle üretilen tarımsal ürünlerin kentte tüketilmeleri, ama toprak için besleyici olabilecek artık maddenin kırdaki tarımsal toprağı dönmüyor olmasını, toprağın üretkenliğinde bir düşmeye yol açan unsur olarak görmüştür (bkz. Foster, 2001: 202-211).

1990'ların sonlarından itibaren toplumsal metabolizma kavramı çevre sosyolojisi ve çevre politikası alanlarında güncellik kazandı. Madde akışları ve toplumsal metabolizma adlarıyla anılan ve ekolojik tartışmalara katkıda bulunan yeni yaklaşım, doğayla toplum arasındaki madde alışverişini ton ve jul cinsinden hesaplamaya olanak tanıyarak toplumsal metabolizma kavramına görgül bir işlevsellik kazandırmıştır. Bir toplumun girdiler olarak doğadan aldıklarıyla, yararlı ürünler ve atıklar olarak çıktıları hesaplandıktan sonra, toplumların toplumsal metabolizmalarının karşılaştırması da yapılmaktadır. Bu yaklaşımı geliştirenler, toplumsal metabolizma kavramı bakımından Marx'ın hakkını teslim etmişlerdir. Bunlardan biri olan, Fisher-Kowalski (1997: 9), modern toplumbilimin kurucu babaları arasında toplumsal metabolizma konusunda başvurulabilecek tek kaynağın Marx ve Engels'in çalışmaları olduğunu belirtir (ayrıca bkz. Foster, 2001: 217).

Doğayla toplumun metabolik ilişkisinin bozulmasıyla emeğin sömürülmesi aynı kapitalist sürecin iki boyutudur. Sanayide olduğu gibi tarımda da "emekçinin köleleştirilmesi, sömürülmesi ve yoksullaştırılması", kapitalist emek sürecinin "işçinin bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezmenin örgütlü bir tarzına" dönüşmesi söz konusudur. "Üstelik, kapitalist tarımdaki her gelişme, yalnızca emekçi-yi soyma sanatında değil, toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman için toprağın verimliliğinin artmasındaki her ilerleme, aynı zamanda, bu sonsuz verimlilik kaynağının mahvedilmesine doğru bir ilerlemedir" (Marx, 1986: 517; 1976: 638). Kapitalist sanayi, emek gücünü, yani türsel varlık olarak insanın doğal gücünü yok ettiği ve makineli tarım ise toprağın doğal canlılığına zarar verdiği halde, bu ikisi gerçekte birlikte çalışır; kırsal alandaki sanayi sistemi emekçilerin enerjisini bitirmekle kalmaz, toprağı tüketircesine işlemek için uygun araçları sağlar (Marx, 1990: 713-14; 1998: 1089). Yukarıda toplum-doğa ilişkisi ve teknoloji başlıkları altında başka örneklerini



gördüğümüz, emek ve doğa sömürsünün sermayeyle doğrudan ilişkilendirilmesi yaklaşımının, güncel siyasal sonuçları olacaktır. Bunun güncel bir örneği, İzmir'de Savranoglu Deri Fabrikası'nda çalışan işçilerin hem sendikal hakları için, hem de fabrikanın yarattığı ekolojik sorunlara karşı mücadele yürütmelerinde gözlemlenebilir (Deryalar, 2012; Bilgetay, 2012). Sınıf hareketiyle ekolojik hareketin mücadele ettiği sorunun aynı yerden, kapitalizmden kaynaklanması, iki hareketin birleşik mücadelesinin toplumsal bir zemini olduğunu gösterir. Mücadele ortaklığına ilişkin kuramsal bir tartışma, Marx'ın kapitalizm çözümlemesine başvurmazsa eksik kalacaktır.

#### IV. Kurtuluş Komünizminde

Marx, insanın kendisi, onun türsel özellikleri, insan-insan ilişkileri (toplumsal ilişkiler) ve toplumun doğayla ilişkileri bakımından sorunlara yol açan kapitalizmin, sınıf mücadelesiyle yıkılıp komünist toplumun kurulmasını öngörür. Komünist toplum, zorunluluk ülkesinden özgürlük ülkesine geçilmesini ifade eder. Özgürlük ülkesi, güncel maddi üretim alanının ötesinde, emek etkinliğinin bir zorunluluk ve sıradanlıkla belirlenmesinin sona erdiği, üretici güçlerin gelişmesinin önündeki engellerin kalktığı, böylece insan gereksinmelerinin karşılanmasının maddi koşullarının sağlandığı bir toplumdur. Özgürlük ülkesinin ikinci yönü doğayla ilişkilerdir. "Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler, tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en layık koşullar altında başabilir" (Marx, 1990: 720; 1998: 1098). Marx'a göre, üretici güçlerin gelişmesi ve ortak zenginlik kaynaklarının bollaşması, "herkesin yeteneğine göre ve herkese gereksinmesi ölçüsünde" sözünü bayraklaştıracaktır (Marx ve Engels, 1989: 31).

Böyle bir bolluk toplumunun doğanın daha çok bozulmasını sonuçlandıracağını düşünenler olabilir. Dahası, Marx, *Grundriss*'de insanın doğayı anlamasından ve inorganik doğa üzerinde hüner ya da ustalık sergilemesinden (mastery) ya da kimilerine göre doğaya hakim olmasından da söz eder (Marx, 1973: 705). Marx'ın özgürlük ülkesini, doğaya hakimiyet, doğanın boyunduruk altına alınması, zorunluluk ülkesinin ötesine gitmek için üretimin ne pahasına olursa olsun artırılması biçiminde anlamak zorunluluğumuz yoktur. Birincisi, az önceki alıntıda yer aldığı üzere, Marx, toplumun doğayla metabolik ilişkisinin rasyo-

nel biçimde düzenlenmesinin (regulating) ve ortak bir denetime konu olmasının altını çizdiği ve daha önce gördüğümüz üzere, ancak doğada mümkün olabilen emek etkinliğini de bilinçli bir etkinlik olarak vurguladığı içindir ki, özgürlüğün, doğa tahribatı olarak tercüme edilmesi bir zorlama olacaktır. İkincisi de, Marx'ın yaklaşımı, kapitalizmin kent-kır, beden-zihin, öznesne, kafa-kol emeği, insan-doğa gibi karşıtlıklarını ve hakimiyet yapılarını ortadan kaldırmanın koşullarını araştırır. Bu bakımdan, komünizmde insan-doğa, insan-insan ve özgürlük-zorunluluk çelişkisi çözüme kavuşur. Marx'ın bu yaklaşımının doğayla ilişkilere yansıyan pek çok örneğini önceki bölümlerde görmüş durumdayız. İnorganik parçamız olan ve bizim de doğal parçası olduğumuz bir doğa kavrayışından, bir hakimiyet, tahakküm, hiyerarşik bir üstünlük ilişkisi türetilmesi söz konusu olamaz. Çünkü Marx doğayı dönüştürürken dönüştüğümüz bir etkileşimden söz ettiğine göre, doğanın tahakküme dayalı dönüşümü insanın da tahakküme hapsolması anlamına gelecektir. Bu bakımdan Marx'ın düşüncesinde doğaya "hakim" olmak, doğayı köleleştirmek, doğaya sahip olmak, mutlak bir üstünlük oluşturmak, özgürlük ülkesi yolunda doğayı tahrip etmek anlamında değildir: "Toplumun daha yüksek bir iktisadi biçimi açısından, tek tek bireylerce, yeryüzünün özel sahipliği, bir adamın ötekine özel sahipliği kadar saçma görünecektir. Bütün bir toplum, bir ulus bile, ya da hatta hepsi bir arada var olan toplumların tümü birden bile, yeryüzünün sahibi değillerdir. Bunlar onun yalnızca *zilyetleri*, yararlanma hakkı sahipleridir, ve *bonipatres familias* (ailenin büyük babası) gibi onu gelecek kuşaklara, ilerlemiş bir durumda devretmeleri gerekir" (Marx, 1990: 682; 1998: 1038-9).

Bu çerçevede, doğaya "hakim" olmak, olsa olsa, insanın üretici güçlerinin açığa çıkması, doğadan ve doğa sayesinde gerçekleşen emek etkinliği sayesinde kendini gerçekleştirmesi ve doğayı anlamasından ibarettir. Nitekim Marx gibi, Engels de (1991: 197) bunu vurgular: "hiçbir zaman, başka topluluğa egemen olan bir fatih, doğa dışında bulunan bir kişi gibi, doğaya egemen değildir; tersine, etimiz, kanımız ve beynimizle ondan bir parçayız, onun tam ortasındayız, onun üzerinde kurduğumuz bütün egemenlik, başka bütün yaratıklardan önce onun yasalarını tanıma ve doğru olarak uygulayabilme üstünlüğüne sahip olmamızdan öte gitmez."

Marx'a göre komünizm, tam olarak gelişmiş natüralizm olarak hümanizme ve tam olarak gelişmiş hümanizm olarak da natüralizme eşittir. Komünizm, "insan ile doğa, insan ile insan arasındaki karşıtlığın



gerçek çözümdür; varoluş ile öz, nesneleşme ile kendinin olumlanması, özgürlük ile zorunluluk, birey ile tür arasındaki savaşımın gerçek çözümdür" (Marx, 1993a: 172; 1977: 90). Açıktır ki, bu düşünce, hümanizm ve natüralizm ve bu ikilinin günümüzdeki yansıması olarak insan-merkezcilik ve eko-merkezcilik karşıtlığından bir "epistemolojik kopuş" sergilemektedir. Marx, toplum-doğa ilişkisi için, inorganik beden, metabolik etkileşim, dışsal ve içsel ilişkinin birlikteliği gibi yeni kavramlar ve natüralizm=hümanizm=komünizm gibi yeni denklemler inşa etmiştir.

Marx, böyle bir denklem içinde, insanın doğalaşmasını ve doğanın insanlaşmasını, insanın doğayla bütünlüğünün sağlanması olarak görür. Doğanın insanlaşması, insanların doğayı ve doğayla ilişkilerini kavrayarak fiziksel, zihinsel, entelektüel potansiyellerini, türsel özelliklerini gerçekleştirmeleridir. Bunu sağlamanın ilk adımı da, özel mülkiyetin ortadan kaldırılması, kapitalist toplumsal ilişkilerin yıkılmasıdır (Dickens, 1992: 86). Doğanın insani yönü, yalnızca toplumsal insan için vardır. Doğanın insan gerçekliğinin yaşamsal unsuru olduğu ancak böyle bir durumda, doğayla insan bir zincirin halkaları gibidir. Yalnızca o zaman, doğa, insanın insani varoluşunun temeli olarak vardır. İnsandan bağımsız bir gerçeklik olarak var olan doğanın, insanın varoluşu bakımından vazgeçilmez olması, insanın bu durumu bakımından doğanın insanlaşmasıdır (Marx, 1977: 92). Doğanın insanlaşması ve insanın doğalaşması, emek sürecinde insanın ürettiği ürünlerle doğaya katılmasıdır. Doğa, makineler, lokomotifler, demiryolları, telgraf ve çark sistemleri yapmaz. Bunlar insanın geliştirdiği ürünlerdir; doğal kaynakları, insanın doğa üzerindeki iradesinin organlarına dönüştürmesidir. Bunlar, insan elinin yarattığı, insan beyninin organlarıdır. Böylece, insanın doğaya katılımıdır (Marx, 1973: 706). Demek ki doğanın insanlaşması doğanın evcilleştirilmesi (Eckersley, 1992: 90-1) olmadığı gibi, insanın doğalaşması da insanın vahşileşmesi değildir. Marx'ın kuramında doğa, insanın inorganik bedeni, ayrılmaz bir parçası, organı iken, insanın elinden çıkan ürünler de doğadaki insan organları olarak ele alınmış, ikici anlayış reddedilmiş ve doğayla insanın bütünlüğü vurgulanmıştır. Komünizm, bu bütünlüğün sağlanmasıdır.

### Sonuç

Ekolojik yaklaşımlarda yer alan kavramların, bugün tanımlanan içerikleriyle Marx'ın düşüncesinde bulunmadığını ifade edip "Marx ekolojik bakışa sahip değildi" demek yöntemsel olarak yanlıştır. Marx

ekolojist değildir, ama anti-ekolojist de değildir. Bu bakımdan eldeki bir ekolojik yaklaşıma göre "Marx şurasından, burasından bu yaklaşıma uymuyor" gerekçesiyle "Marx ekoloji testini geçemedi" denemez. Çünkü bir kuram o kuramın kendi bağlamında bulunduğu tutarlılık ve tutarsızlığa göre değerlendirilebilir. Ve o kuramın günümüzde süren ekolojik tartışmalar için kullanım değeri olup olmadığı araştırılabilir ya da eleştirisi yapılabilir. Yazı boyunca sürdürülen tartışmada gördük ki, toplum-doğa ilişkisinin ikici anlayışı aşan biçimde kavramlaştırılması, emek süreci-teknoloji ilişkisi, kapitalizmin emek ve doğa sömürüsü olarak çözümlenmesi gibi noktalar, günümüzde kuramsal olduğu kadar siyasal açıdan da yol göstericidir. Bunun yanında, inorganik beden ve metabolizma kavramları, çeşitli ikiliklere karşı bütünlük tartışması, yabancılaşma kuramı ve yabancılaşmanın sona ererek, doğayla metabolik ilişkinin rasyonel olarak düzenlendiği, insanın kendini gerçekleştirdiği bir özgürlük ülkesi olarak komünist toplum, ekolojik açıdan ele alınan Marx'ın düşüncesindeki sürekliliği göstermiştir.

Marx'ın teknoloji yardımıyla insanın doğayı dönüştürmesinin olanaklarına işaret etmiş olmasını, üretici güçlerin ve üretimin gelişmesine aşırı önem yüklediği biçiminde değerlendirenler olabilir. Bu vurgunun toplum-doğa ilişkisi bakımından sorunlu olduğu ve düzeltilmesi gerektiği tartışılabilir. Marx'ın düşüncesi bu düzeltmeyi olanaklı kılacak, besleyecek unsurlara ve derinliğe sahip değildir görüşü ileri sürülebilir. Ancak, Marx'ın kuramının bütünlüğü göz önünde tutulduğunda bu savların tersini haklı çıkaran değerlendirmelere ulaşmanın da olanaklı olduğunu gördük. Ve yine gördük ki, karşıt savlara yatkınlık durumunda bile, Marx'ı üretim saplantılı bir doğa düşmanı ve kayıtsız şartsız bir teknoloji havarisi olarak nitelemek gerçeklikle bağdaşmayan bir yorum olacaktır.

Bu yazıda Marx'ın düşüncesinin ekolojik tartışmalar bakımından katkısına yoğunlaşırken birkaç eleştirel görüş dışında eksiklikleri ya da geliştirilmesi gereken yönlerin irdelenmesine bilinçli olarak girilmemiştir. Kuşkusuz, Marx'ın dönemiyle günümüzün koşullarının ve sorunlarının aynı olmadığını dile getirmeye bile gerek yoktur. Onun düşüncesinin eleştirel bir yaklaşımla geliştirilmesi ekolojik Marksizm yaklaşımını doğurmuştur. Bu yaklaşımın yazarlarının incelenmesi ancak Marx'ın düşüncesi anlaşılıp tartışıldıktan sonra mümkün olabilir.

Marx'ın bugünkü içerikleriyle ekolojik sorunlarla ilgilenmesi söz konusu olamayacağına göre ekolojik sorunları anlamak için Marx'ın düşüncesine neden başvuruyoruz sorusu akla gelebilir. Bunun yanıtı, libe-



ral olsun Marksist olsun günümüz kapitalizminin iktisadi krizlerini anlamak isteyenler Marx'ın kuramına hangi gerekçeyle başvuruyorlarsa o nedenle olacaktır. Marx, kapitalizmi çözümleyen bir kuram geliştirmiştir, dünyaya hakim üretim tarzı olarak kapitalizmi anlamadan ekolojik sorunların nedenlerini kavramak olanaksızdır. Marx'ın kuramının yöntemi, önerdiği kavramlar ve yürüttüğü tartışma, günümüzün ekolojik yaklaşımlarının derinleşmesine, ekolojik sorunların nedenlerinin kavranmasına ve çözüm yollarının bulunmasına güçlü bir katkıdır. Bu katkıya karşın, sosyalist ülkelerdeki ekolojik sorunları nasıl açıklarız sorusu sorulabilir. Bu önemli bir sorudur, ama elinizdeki yazının amacını aşan bir konudur. Yine de şu söylenebilir: Yanıtı, büyük ölçüde sorunun içindedir; nasıl ki kapitalizm çözümlemesi olmadan günümüz toplumlarının ekolojik sorunlarını kavrayamıyorsa sosyalist ülke toplumsal yapılarını ve işleyiş mekanizmalarını tartışmadan oradaki ekolojik sorunları değerlendiremeyiz.

#### KAYNAKÇA

- Althusser, Louis (1969) *For Marx*, İng. Çev. B. Brewster, Londra, Verso.
- Benton, Ted (1988) "Humanism=Speciesism: Marx on Humans and Animals", *Radical Philosophy*, Sayı 50, 4-18.
- Benton, Ted (1989) "Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction", *New Left Review I*, Sayı 178, 51-86.
- Benton, Ted (1993) *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, Londra ve New York, Verso.
- Bilgetay, Hatice (2012) "Savranoglu Direnişi'nin Öğrettikleri: Sınıf Mücadelesi, Doğanın ve Emeğin Özgürlüğünü Birlikte Sahiplenmektir", *Kolektif*, Sayı 12, 2012.
- Bookchin, Murray (1980) *Toward an Ecological Society*, Montréal, Black Rose Books.
- Burkett, Paul (2004) *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, Çev. E. Özkaya, Ankara, Epos.
- Clark, J.P. (1999) "Marx's Inorganic Body", B. Jessop ve R. Wheatley (eds) *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessment- Second Series*, Vol. 8, Londra ve New York, Routledge, 28-43.
- Collier, A. (1991) "The Inorganic Body and the Ambiguity of Freedom", *Radical Philosophy*, Sayı 57, 3-9.
- Çoban, Aykut (2000) "Global vs. Local? International Capital, the State and Communities of Environmental Resistance", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Essex Üniversitesi, Colchester, İngiltere.
- Çoban, Aykut (2002) "Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 3, 3-30.
- Çoban, Aykut (2007) "İnsan Hakları Bağlamında Embriyonun Moral Statüsü", *Toplum ve Bilim*, Sayı 109, 258-295.
- Dickens, P. (1992) *Society and Nature: Towards a Green Social Theory*, New York, Harvester Wheatsheaf.
- Ebermann, T. ve R. Trampert (1988) "Ekolojik Sosyalizmin Siyasal Projesinin Temelleri", T. Bora (ed) *Yeşiller ve Sosyalizm*, İstanbul, İletişim, 149-211.
- Eckersley, Robyn (1992) *Environmentalism and Political Theory*, Albany, State University of New York Press.
- Emek, Deryalar (2012) "Savranoglu Direnişi Bıçağın Üzerine Yürüyor", *Red*, Sayı 65, Şubat, 7.
- Engels, F. (1976) "Aşırı Nüfus Efsanesi", R.L. Meek (ed) *Nüfus Sorunu ve Malthus*, Çev. O. Yaylalı, Ankara, Sol Yayınları, 63-70.
- Engels, F. (1991) *Doğanın Diyalektiği*, Çev. A. Gelen, Ankara, Sol Yayınları.
- Fischer-Kowalski, M. (1997) "Society's Metabolism: On the Development of Concepts and Methodology of Material Flow Analysis", *Paper presented to Con Account Conference on Material Flow Accounting*, University of Leiden, January 21-23.
- Foster, John Bellamy (2001) *Marx'ın Ekolojisi*, Çev. E. Özkaya, Ankara, Epos.
- Grundmann, Reiner (1991) "The Ecological Challenge to Marxism", *New Left Review I*, Sayı 187, 103-120.
- Lee, D.C. (1999) "On the Marxian View of the Relationship between Man and Nature", B. Jessop ve R. Wheatley (eds) *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessment- Second Series*, Vol. 8, Londra ve New York, Routledge, 1-15.
- Lipietz, A. (1995) *Green Hopes: The Future of Political Economy*, İngilizceye Çev. M. Slater, Cambridge, Polity Press.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth, Penguin.
- Marx, K. (1976) *Capital Volume I*, Harmondsworth, Penguin.
- Marx, K. (1977) *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Moskova, Progress Publishers.
- Marx, K. (1978) "On the Jewish Question", in R.C. Tucker (ed) *The Marx-Engels Reader*, New York ve Londra, WW Norton and Company, 26-52.
- Marx, K. (1986) *Kapital Birinci Cilt*, Çev. A. Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1990) *Kapital Üçüncü Cilt*, Çev. A. Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1992) *Kapital İkinci Cilt*, Çev. A. Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1993a) *1844 Elyazmaları*, Çev. K. Somer, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1993b) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, Çev. S. Belli, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997) *Yahudi Sorunu*, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. (1998) *Capital Volume III*, Londra, The Electric Book Company.
- Marx, K. ve F. Engels (1989) *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çev. M. Kabagil, Ankara, Sol Yayınları.
- O'Neill, J. (1994) "Humanism and Nature", *Radical Philosophy*, Sayı 66, 21-29.
- Parsons, Howard L. (1977) *Marx and Engels On Ecology*, Londra, Greenwood Press.
- Petrovic, G. (1991) "Alienation", T. Bottomore vd., *A Dictionary of Marxist Thought*, Oxford, Blackwell Publishers, 11-16.
- Tolman, C. (1999) "Karl Marx, Alienation, and the Mastery of Nature", B. Jessop ve R. Wheatley (eds) *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessment- Second Series*, Vol. 8, Londra ve New York, Routledge, 16-27.